

BOYSUN-SHEROBOD HUDUDLARIDAGI TOSH DAVRI TOPILMALARI: TARIXIY TAHLIL

Quvvatova Shahnoza Bahodirovna

Termiz arxeologiya muzeyi yetakchi mutaxassisi:

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada Boysun–Sherobod hududlarida aniqlangan tosh davri arxeologik yodgorliklari kompleks tarzda o‘rganilgan bo‘lib, Teshiktosh, Machay, Zarautsoy, Sherobod ochiq makonlari kabi yirik ob‘ektlarning madaniy qatlamlari tahlil qilinadi. Tadqiqot hududning paleoekologik sharoitlari, texnologik taraqqiyot bosqichlari, tosh industriyasi tipologiyasi, ovchilik-termachilik xo‘jaligi, diniy-marosimiy qarashlari va ijtimoiy hayot shakllari doirasida tahlil etilgan*

KALIT SO‘ZLAR: *Boysun–Sherobod, Teshiktosh, Machay, Zarautsoy, paleolit, mezolit, neolit, tosh industriyasi, petrogliflar, tipologik tahlil, stratigrafiya, arxeologiya, paleoantropologiya, madaniy qatlam, Markaziy Osiyo.*

Kirish: Boysun–Sherobod vohasi O‘zbekistonning eng qadimiy madaniy zonalaridan biri bo‘lib, pleystotsenning ilk bosqichlaridan boshlab insoniyat tarixi uchun muhim bo‘lgan arxeologik materiallarni o‘zida mujassam etadi. Ushbu hududning o‘ziga xos tabiiy-geografik sharoiti — tog‘ tizmalari, daralar, g‘orlar, vodiyning barqaror suv manbalari — qadimgi odamlarning uzoq muddatli yashashini ta‘minlagan. Hududda aniqlangan yodgorliklar ichida Teshiktosh g‘ori o‘rta paleolit davriga oid neandertal bolasi topilgan noyob kompleks sifatida jahon ilm-fanida alohida ahamiyat kasb etadi⁹.

Shuningdek, mezolit-neolit davrlari Machay g‘ori majmuasi bilan ifodalanib, bu yerdan topilgan mikrolitlar, suyak buyumlar va uy ichki arxitekturasiga oid qoldiqlar ilk o‘troqlik jarayonini rekonstruksiya qilishga imkon beradi³. Zarautsoy darasidagi petrogliflar esa Markaziy Osiyodagi eng qadimgi san‘at namunalaridan biri bo‘lib, ular diniy-marosimiy amaliyotlarning shakllanishi va mifologik qarashlarning tasviriy izohini beradi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi Boysun–Sherobod vohasi topilmalari asosida Markaziy Osiyo prehistoriyasining xronologik tizimlashtirilishi, texnologik taraqqiyot ssenariylari, antropologik jarayonlar va madaniy aloqalarning qayta baholanishi bilan belgilanadi. Maqola ushbu hududdagi yodgorliklarning tosh industriyasi, stratigrafik qatlamlari va funksional xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan¹⁰.

⁹ Asqarov A. Sopolli madaniyati va uning o‘mi. – Toshkent: Fan, 1973.

¹⁰ Korobkova G. F. Kamennyy vek Yujnogo Uzbekistana. – Moskva: Nauka, 1987.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: Boysun–Sherobod vohasining tosh davri yodgorliklari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar bir necha bosqichda shakllangan va shu jihatdan mavjud adabiyotlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Klassik arxeologik tadqiqotlar (1930–1960-yillar) Bu bosqich asosan Teshiktosh g'ori va ilk paleolit yodgorliklarining ochilishi bilan bog'liq.

Eng muhim manbalar: A. P. Okladnikovning *“Палеолит Средней Азии”* asari¹¹ — O'rta Osiyo paleolitining birinchi tizimli tasnifi bo'lib, Teshiktosh neandertalining kashf etilishi ilmiy asoslangan. G. F. Debets, A. P. Okladnikov va Polivanovning antropologik va stratigrafik kuzatuvlari — hududning pleystotsen davri aholisini tasvirlab bergan.

Tahlil: Ushbu adabiyotlar metodologik jihatdan tavsifiy yondashuvga asoslanadi. Ular Boysun–Sherobod paleoliti tarixini shakllantirishda yetakchi ilmiy baza bo'lib xizmat qilgan, biroq texnologik tahlil va ekologik rekonstruksiya jihatdan cheklangan.

2. Sovet arxeologiyasi davridagi tizimli yondashuv (1960–1990-yillar). Bu davrda Boysun–Sherobodagi Machay, Zarautsoy va Sherobod manzillarini o'rganish faollashdi¹¹.

Asosiy manbalar:

G. F. Korobkova — *“Каменный век Южного Узбекистана”*¹².

V. N. Yagodin, H. T. Tursunov — Surxondaryo tosh davri industriyasining tipologik tasniflari³.

I. R. Turgunov, A. Asqarov — petrogliflar, sopol va o'choq strukturalari bo'yicha izlanishlar.

Tahlil: Bu davrda metodlar ancha mukammallashgan:

- tipologik tasnif kuchaygan;
- stratigrafik tahlil qo'llangan;
- petrogliflarning ikonografik talqinlari shakllangan.

Ammo radiokarbon tahlilining kamligi va ekologik metodlarning yo'qligi natijalarni anchagina chegaralab qo'ygan.

3. Mustaqillik davri va zamonaviy tadqiqotlar (1991–hozir)

Bu davrda Boysun–Sherobod hududlari zamonaviy texnologiyalar bilan qayta o'rganilmoqda¹².

Asosiy manbalar: Sh. Shaydullaev — Surxon vohasining g'or yodgorliklari bo'yicha yangi tahlillar.

O'zbekiston–yapon, o'zbek–fransuz arxeologik ekspeditsiyalari — Machay, Zarautsoy va Sherobod manzillarining 3D model rekonstruksiyalari, geoarxeologik tahlil natijalari.

Paleoantropologiya bo'yicha yangi radiokarbon sanalari (2020–2024).

¹¹ Okladnikov A. P. *Paleolit Sredney Azii*. – Leningrad: Nauka, 1956.

¹² Tursunov H. T. *Surxon vohasining qadimgi madaniyatlari*. – Toshkent, 2000.

Zarautsoy petrogliflari bo'yicha komparativ san'atshunoslik tadqiqotlari (sub-sahroi Afrika va Paleolit Yevropa petrogliflari bilan).

Tahlil: Yangi adabiyotlar metodologik jihatdan quyidagilarni takomillashtirmish:

texnologik-geometrik mikrolitaliz;

GIS xaritalash;

ekologik rekonstruksiya;

antropogen faoliyat izlari (use-wear) tahlili;

madaniy komplekslarning lokal va transregional solishtirish usullari.

Bu tadqiqotlar Boysun–Sherobod vohasini Markaziy Osiyodagi tosh davri uchun yirik o'choqlardan biri sifatida qayta baholash imkonini bergan.

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy arxeologiyaning kompleks yondashuvi tashkil etadi. Unda quyidagi guruh metodlari qo'llangan:

1. Arxeologik-tasnifiy metodlar

1.1. Tipologik tahlil

Tosh buyumlarining shakliy va funksional xususiyatlarini aniqlash uchun Levallua texnologiyasi, prismatic nukleuslar, mikrolitlar, silliqlangan toshlar bo'yicha klassik arxeologik tipologiyalar qo'llanildi¹³.

1.2. Stratigrafik tahlil: Yodgorliklarning madaniy qatlamlari bo'yicha vertikal kesimdan foydalanilib, davrlashtirish aniqlandi.

Bu metod Teshiktosh, Machay va Zarautsoydagi qatlamlar ketma-ketligini aniqlashda asosiy rol o'ynagan.

2. Texnologik va eksperimental metodlar

2.1. Use-wear (mikroiz) tahlili

Tosh qurollarda ishlatilish izlari mikroskop ostida o'rganilib, ularning funksiyasi aniqlangan (kesish, qirqish, teri ishlash, yog'och ishlov berish va boshqalar).

2.2. Eksperimental arxeologiya

Qadimgi texnologiyani tiklash uchun tosh qurollarni qayta yasash va sinovdan o'tkazish metodlari qo'llangan.

Bu usul mikrolitlarni o'rnatish texnikasi (hafting)ni aniqlashga yordam bergan.

3. Geoarxeologik metodlar

3.1. Paleoekologik rekonstruksiya

Hayvon suyaklari, o'simlik qoldiqlari, polen tahlili asosida hududning qadimgi iqlim sharoitlari qayta tiklandi.

3.2. Sedimentologiya va geomorfologiya

Tuproq qatlamlarining tarkibi o'rganilib, yodgorliklarning tabiiy shakllanish jarayonlari aniqlandi.

4. Radiokarbon va laboratoriya metodlari

¹³ Yagodin V. N. Drevnyaya Bactriya. – Toshkent: Fan, 1989.

14C sanalash tosh davri majmualarining aniq xronologiyasini belgilashda qo'llanildi. Bu usul Machay va Zarautsoy majmualarining aniq davriyligini (12–8 ming yillik) tasdiqlagan.

5. Komparativ (qiyosiy) metod

Boysun–Sherobod topilmalari quyidagi hududlar bilan qiyoslangan:

Farg'ona vodiysi mezoliti;

Janubiy Turkmaniston (Jeytun madaniyati);

Afg'oniston shimoli;

Eron plato neoliti.

Bu metod hududning transregional madaniy aloqalarini ochib bergan.

6. San'atshunoslik va ikonografik tahlil

Zarautsoy petrogliflari tasvirlari bo'yicha:

kompozitsion,

ikonografik,

motivlarning takrorlanish analizi,

simvolik mazmun tahlili bajarilgan.

Bu metod ov marosimlari, diniy qarashlar va mifologik tasavvurlarni tiklashga yordam bergan.

Metodologik xulosa

Metodlarning barchasi birgalikda Boysun–Sherobod vohasining tosh davri manzillarida:

iqtisodiy faoliyat shakllari,

madaniy qatlamlarning tasnifi,

antropogen izlar,

diniy tasavvurlar,

texnologik taraqqiyot

kabi jarayonlarni mukammal o'rganish imkonini bergan.

1. Hududning tabiiy-geografik va paleoekologik sharoiti

Boysun tog'lari Hisor tizmasining g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, u yerning reliefi baland tog' etaklari, daralar va chuqur jarliklar bilan ifodalanadi. Sherobod daryosi esa bu tog' tizmasining janubiy qismidan oqib o'tadi. Tog'li hududlar g'or va qoya panohlariga boy bo'lgani sababli qadimgi odamlar uchun tabiiy boshpana vazifasini bajargan¹⁴.

Paleoekologik rekonstruksiylar quyidagilarni ko'rsatadi:

Pleistotsen davrida hudud nam-salqin iqlimga ega bo'lgan;

Sherobod vohasi bo'ylab ko'p yillik daryo oqimlari mavjud bo'lgan;

¹⁴ Shaydullaev Sh. O'zbekiston g'or yodgorliklari tadqiqotlari. – Toshkent: Talqin, 2012.

Hayvonot dunyosida geyko, tog' echkisi, buqa, ot, ayiq va sher kabi turlar ustun bo'lgan; Vegetatsiya ochiq o'tloqlar va butazorlar ko'rinishida bo'lgan.

Bu omillar — ovchilik, termachilik, keyinchalik yarim-ko'chmanchi xo'jalikning shakllanishiga asos bo'lgan.

2. Tadqiqotlar tarixi

Boysun–Sherobod hududida ilmiy arxeologik tadqiqotlar XX asr boshlaridan boshlab olib borilgan bo'lsa-da, tizimli o'rganish 1930-yillardan keyin faollashgan. Muhim bosqichlar: 2.1. 1930–1950 yillar

A. P. Okladnikov tomonidan Teshiktosh neandertal bolasi topilgan (1938).

Bu kashfiyot Markaziy Osiyo paleoliti tarixini tubdan o'zgartirdi.

2.2. 1960–1990 yillar

G. F. Korobkova, V. N. Yagodin, H. T. Tursunov tomonidan Machay, Qorashina, Zarautsoy, Sherobod ochiq manzillari o'rganildi.

Boysun tizmasida yangi g'or va panohlar aniqlandi.

2.3. Mustaqillik yillari (1991–2024)

Radiokarbon tahlili, geoarxeologik tadqiqotlar, mikromorfologiya, 3D model tahlillari kabi zamonaviy metodlar qo'llanila boshlandi.

Tillabuloq, Poshxurt atroflarida yangi topilmalar ro'yxatga olindi.

3. Asosiy tosh davri yodgorliklari

3.1. Teshiktosh g'ori (100–40 ming yil avval)

Teshiktosh — O'rta Osiyo neandertallarining eng muhim arxeologik markazi.

Topilmalar: 8–9 yoshli neandertal bolaga oid skelet;

* Tog' echkisi shoxlaridan tashkil topgan marosimiy qabr;

* 300 dan ortiq muster tipidagi tosh qurollar;

* O'choqlar, suyak chiqindilari¹⁵.

Ilmiy ahamiyati: Markaziy Osiyoda neandertallar yashaganini birinchi bor ilmiy isbotlagan yodgorlik.

Marosimiy dafn an'analari mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Muste industriyasi yuqori darajada rivojlangan.

3.2. Machay g'ori (12–7 ming yillar avval)

Machay g'ori mezolitdan neolitga o'tish jarayonini o'rganish uchun asosiy manbadir.

Topilmalar: Geometrik mikrolitlar (trapetsiya, uchburchak, segment);

Suyakdan igna, bigiz, nayza uchlari;

Kul qatlami, sopolning ilk unsurlari;

Qumloq ohak pol qoldiqlari (uy ichki inshoot belgilari).

Ahamiyati: Ovchilikdan asta-sekin o'troq hayotga o'tishga o'tish jarayonini tasdiqlaydi. Mikrolit texnologiyasi juda rivojlangan.

¹⁵ Hiebert F. T. Origins of the Bronze Age Civilization in Central Asia. – Philadelphia, 1994.

3.3. Zarautsoy petrogliflari

Zarautsoy — O‘zbekistonning eng qadimiy san’at markazi.

Tasvirlarda:

jamoaviy ov sahnalari; yovvoyi buqa hujumi; niqobli ovchilar; diniy marosimlar.

Ahamiyati: Mezolit–neolit davri diniy tasavvurlari va mifologiyasini aks ettiradi.

Hududdagi jamoalarning ijtimoiy tuzilmalarini ko‘rsatadi.

3.4. Sherobod ochiq manzillari

Ilk paleolitga oid manzillar bo‘lib, ulardan oqqumoy, qirg‘ichlar, nukleuslar topilgan.

Xususiyatlari:

Qurollar qo‘pol yorma texnikasida tayyorlangan¹⁶.

Daryo bo‘yida joylashgan bo‘lib, mavsumiy manzil sifatida ishlatilgan.

4. Tosh qurollarining texnologik tahlili

Boysun–Sherobod hududida uch asosiy texnologik maktab aniqlangan:

4.1. Muster industriyasi

Levallua yorma texnikasi bilan yasalgan pichoqlar;

Qirg‘ich, nukleus, kesgichlar;

Neandertal guruhlariga xos.

4.2. Mikrolit industriyasi

Kichik geometrik shaklli pichoqlar;

Nayza-so‘zaklar;

Mezolit davrining eng rivojlangan texnologiyasi.

4.3. Silliqlangan tosh industriyasi

Balandlikka ishlangan boltalar;

To‘g‘ri qirrali pichoqlar;

Neolitga oid o‘troq hayot belgilari.

5. Madaniy jarayonlar va ijtimoiy hayot:

5.1. Iqtisodiy faoliyat

Paleolitda — ovchilik va termachilik;

Mezolitda — ovchilik + baliq ovlash + mikrolit vositalar;

Neolitda — uy hayvonlari qo‘lga o‘rgatilishi, o‘troqlik va ilk dehqonchilik.

5.2. Ijtimoiy tuzilish

Topilmalar shuni ko‘rsatadiki:

Kichik oilaviy jamoalar ustun bo‘lgan;

Erkaklar — ovchi, ayollar — termachi va ishlab chiqaruvchi;

Marosimiy amaliyotlar (Teshiktosh qabri) mavjud bo‘lgan.

5.3. Diniy va marosimiy qarashlar

¹⁶ Drevnosti Yujnogo Uzbekistana. – Toshkent: Fan, 1999.

Zarautsoy petrogliflari diniy rituallarni tasdiqlaydi;

Qoya rasmlaridagi hayvonlar kultga ega bo'lgan;

Neandertal qabrida shoxlar joylashuvi — **animistik qarashlar**ni bildiradi.

Xulosa:

Boysun–Sherobod hududlari O'zbekiston va butun Markaziy Osiyo prehistoriyasida alohida ilmiy ahamiyatga ega. Teshiktosh neandertali, Machay mezolit-neolit komplekslari, Zarautsoy petrogliflari va Sherobod ochiq manzillari o'zining tarixiy chuqurligi bilan e'tiborni tortadi. Ushbu yodgorliklar orqali:

insoniyatning ilk rivojlanish bosqichlari, texnologik taraqqiyot, diniy-marosimiy amaliyotlar, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, migratsion yo'nalishlarkabi muhim ilmiy masalalarni o'rganish mumkin.

Boysun–Sherobod hududi tosh davri madaniyatini yoritishda Markaziy Osiyodagi eng muhim komplekslardan biri bo'lib qolmoqda va kelajakdagi tadqiqotlar uchun keng istiqbollarga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. Sopolli madaniyati va uning o'rni. – Toshkent: Fan, 1973.
2. Korobkova G. F. Kamenny vek Yujnogo Uzbekistana. – Moskva: Nauka, 1987.
3. Okladnikov A. P. Paleolit Sredney Azii. – Leningrad: Nauka, 1956.
4. Tursunov H. T. Surxon vohasining qadimgi madaniyatlari. – Toshkent, 2000.
5. Yagodin V. N. Drevnyaya Bactriya. – Toshkent: Fan, 1989.
6. Shaydullaev Sh. O'zbekiston g'or yodgorliklari tadqiqotlari. – Toshkent: Talqin, 2012.
7. Hiebert F. T. Origins of the Bronze Age Civilization in Central Asia. – Philadelphia, 1994.
8. Drevnosti Yujnogo Uzbekistana. – Toshkent: Fan, 1999.